

Richard Paping

Mythes over het leven vroeger ontmaskerd

Casus: Groningse platteland in de achttiende en negentiende eeuw

In dit stuk wordt systematisch een aantal breed levende opvattingen over hoe mensen in het verleden leefden getoetst aan het beschikbare bronnenmateriaal over de bewoners van het Groningse platteland in de achttiende en negentiende eeuw. De behandelde stellingen blijken vaak eerder mythes dan adequate beschrijvingen van de historische werkelijkheid van het leven van gewone mensen, althans voor de grote meerderheid van de Groningse plattelanders. Sommige stellingen zijn dan wel niet volledig onwaar (oftewel niet in overeenstemming met de bronnen), maar wel ongenueanceerd of te kort door de bocht.

Op het moment van schrijven – begin 2017 – hebben velen in het kader van de verkiezing van Donald Trump tot president van de Verenigde Staten de mond vol van *alternative facts*, die een manier lijken om ruimte te scheppen voor het naast elkaar laten bestaan van verschillende ‘waarheden’. ‘Uitspraken’ of ‘feiten’ schijnen sneller en meer waar te zijn als deze daadwerkelijk passen in iemands bestaande opvattingen over en beelden van iets, en zelfs eigen opvattingen nog beter onderbouwen. Informatie die niet bij het bestaande beeld van iemand aansluit voelt onprettig aan, lijkt minder betrouwbaar en wordt daarom gemakkelijk als onjuist ervaren, of gewoon terzijde gelegd.

Het voorgaande geldt zeker ook voor visies op en ‘feiten’ betreffende omstandigheden in het verleden. Bepaalde ideeën over de wijze waarop mensen vroeger leefden zijn uiterst hardnekkig onder de bevolking en

Paping

soms zelfs onder wetenschappers, hoewel deze ideeën welbeschouwd niet of nauwelijks overeenkomen met wat we thans kunnen opmaken uit de beschikbare historische bronnen. Dergelijke ideeën zou je dan ook als mythes kunnen typeren, in aansluiting op de definitie van mythe als een ‘verhaal dat veel mensen kennen, maar dat niet werkelijk gebeurd is.’¹

In het vervolg zal kort een groot aantal onderwerpen de revue passeren. Over de meeste bestaat een enorme hoeveelheid literatuur, naar welke ik echter gezien de ruimte niet of zeer beperkt zal verwijzen. Het stuk is vooral gebaseerd op mijn publicaties over het Groninger platteland in de afgelopen decennia.

Werk en vaardigheden

1. *Plattelanders waren vroeger vrijwel allemaal boeren*

Voor sommige stedelingen zijn plattelanders allemaal boeren; de term heeft daarbij een negatieve klank en suggereert dat het achterlijke en ongemaneerde personen betreft, denk bijvoorbeeld aan de spreekkoren bij voetbalclub Ajax.² In de meest gebruikelijke betekenis echter zijn boeren, of met een netter woord: landbouwers, mensen die op een boerderij wonen en voor eigen consumptie en verkoop graan en andere akkerbouwproducten verbouwen en vee houden. Het lastige is echter dat het woord boer oorspronkelijk ook wel plattelandster betekende en dat zodoende de termen plattelandsbewoner en boer veelvuldig als synoniemen gebruikt worden.³

Vatten we de term boer als landbouwer op, dan blijkt het aandeel van boeren in de bevolking van het Groningse platteland in de negentiende eeuw minder dan een kwart. De rest bestond ten dele uit landarbeiders die wel op het land werkten, maar geen boerderij hadden en vooral uit heel veel ambachtslieden, molenaars, kooplieden, winkeliers, schippers, herbergiers, predikanten en schoolmeesters, die samen minstens een derde van het totaal vormden.⁴ In de achttiende eeuw waren er minder arbeiders en relatief meer boeren, maar zelden meer dan de helft van de bevolking.

Overigens vormden ook op het platteland van Holland, Friesland en Zeeland boeren al in de achttiende eeuw een minderheid. Slechts op het platteland van de binnenlandse provincies was meestal een meerderheid boer.⁵ Het Nederlandse grondgebied met haar relatief moderne economie vormde trouwens een uitzondering. In grote delen van het West-Europese

platteland, zoals in het nabije Duitsland, maakten boeren een meerderheid uit, al nam ook daar het aandeel landloze gezinnen sterk toe vanaf de achttiende eeuw.⁶

Fig. 1. Voorjaar op 't Hogeland, ca.1780, Johan Dijkstra, 1961. prent, kleurendruk, 21 x 26,5 cm.⁷

2. Maar weinig mensen konden vroeger lezen en schrijven

Het Groningse platteland kende al zeker vanaf de zeventiende eeuw een systeem waarbij elke kerkelijke plattelandsgemeente – oftewel kerspels – een school had, en de koster tevens de taak van schoolmeester had.⁸ Het systeem functioneerde echter niet perfect, want in het begin van de negentiende eeuw treffen we nog redelijk wat mensen die hun handtekening niet konden zetten in de provincie Groningen, namelijk zo'n 14% van de bruidegoms en 27% van de bruiden.⁹ De overgrote meerderheid kon echter wel schrijven en dat werd alleen nog maar meer in de loop van de negentiende eeuw. Met minder dan 10% analfabete mannen en vrouwen op het moment van de invoering van de leerplichtwet op 1 januari 1901, was deze voor Groningen feitelijk mosterd na de maaltijd.

3. Weeskinderen konden vroeger gemakkelijk uitgebuit worden

Vermoedelijk komt dit beeld voort uit boeken van onder meer Charles Dickens, zoals *Oliver Twist* en *David Copperfield*, en uit diverse sprookjes. In Groningen bestonden er echter al in de zeventiende eeuw regelingen om juist wezen en ook halfwezen met een stiefvader of stiefmoeder te

beschermen.¹⁰ Als kinderen volledig wees werden, wees de lokale rechter (redger) drie voogden aan, vrijwel altijd één uit vaders familie, één uit moeders familie, en één uit de buurt.¹¹ De bezittingen van de wezen werden nauwkeurig opgetekend en de drie voogden moesten jaarlijks aan de redger aangeven wat ze aan geld ontvangen en uitgegeven hadden. Weeskinderen zonder erfenis vielen vaak onder de diaconie (armenzorg), als ze niet opgenomen werden door familie. De diakenen besteedden deze arme kinderen uit en ze moesten inderdaad werken als ze een jaar of dertien of ouder waren, maar dat gold eigenlijk voor vrijwel alle kinderen van die leeftijd, met uitzondering van de kleine groep echte rijken.

Ook bij halfwezen werden drie voogden aangesteld, die de erfenis van de overleden ouder bewaakten. Deze erfenis werd nauwkeurig beschreven op het moment van hertrouwen. De overlevende ouder en de stiefvader of stiefmoeder moesten in de achttiende eeuw officieel beloven dat ze de kinderen behalve lezen en schrijven ook een vak naar standsgelegenheid zouden leren. In de negentiende eeuw bleven overigens vergelijkbare regelingen in stand. Al met al moet de conclusie zijn, dat hoewel er ondanks al deze regelingen natuurlijk toch misstanden voorkwamen, er wel alles aan gedaan werd om deze te voorkomen.

4. Kinderen moesten vroeger vaak al heel jong zware arbeid verrichten

Wellicht is dit beeld zo hardnekkig door aansprekende afbeeldingen van jonge kinderen in negentiende-eeuwse fabrieken en recente publiciteit rond kinderarbeid in minder ontwikkelde landen. Als met jonge kinderen alleen kinderen beneden de twaalf jaar bedoeld worden, dan was kinderarbeid echter zeldzaam op het Groningse platteland. Er is al op gewezen dat het overgrote deel van de kinderen naar de lagere school ging tot het twaalfde jaar, wat de mogelijkheden tot werken flink beperkte.

In de achttiende en negentiende eeuw werd ongeveer de helft van de plattelandsjeugd inwonende knecht of meid, maar men begon daarmee pas gemiddeld rond het veertiende levensjaar.¹² Zowel jongens als meisjes waren pas rond die leeftijd sterk genoeg om een deel van de kost te verdienen, zoals blijkt uit de bedragen die de armenzorg moest betalen voor de uitbesteding van weeskinderen.¹³ Uit enige arbeidsboekhoudingen van boerderijen uit de tweede helft van de negentiende eeuw blijkt in het uitzonderlijke geval dat een kind van negen tot elf jaar enig dagloon verdiende, dat maar een paar dagen per jaar was.¹⁴

Ook was zelfs na 1850 het aantal fabrieken op het Groningse platteland gering. In de jaarlijkse gemeenteverslagen uit die periode wordt wel melding gemaakt van werkende kinderen.¹⁵ In de praktijk blijkt het echter bij de steenfabrieken, aardappelmeelfabrieken en strokartonfabrieken toch steeds te gaan om jongens in de leeftijd van twaalf tot zestien. Al met al was voor het Groningse platteland het kinderwetje van Van Houten uit 1874 vooral symboolwetgeving.

5. Gehuwde vrouwen verrichten vroeger geen betaalde arbeid

Gedurende de eerste driekwart van de twintigste eeuw waren vrouwen inderdaad maar weinig actief op de arbeidsmarkt in Nederland.¹⁶ Voor het Groningse platteland in de negentiende eeuw was dat echter anders. Uit boekhoudingen van boerderijen blijkt dat er in de zomer net zoveel gehuwde arbeidsters als arbeiders werkten op het land. Bij het wieden, maar ook in de oogsttijd waren vrijwel alle echtgenotes van de zeer vele landarbeiders actief, alleen in het winterhalfjaar was er voor hen geen werk.¹⁷ Een vergelijkbare situatie bestond vermoedelijk in de turfwinning, belangrijk in de Veenkoloniën, waarbij gehuwde vrouwen ook meehielpen in de drukste tijd. Ook bij winkels en dergelijke deden echtgenotes een deel van de werkzaamheden.

Uit de huishoudsamenstelling van negentiende-eeuwse boerderijen blijkt dat indien er geen boerin aanwezig was, er veelal een extra boerenmeid ingehuurd werd. Dit is een duidelijk teken dat de boerin belangrijke taken had in het boerenbedrijf, zoals het maken van boter. Deze vrouwen werden niet in loon betaald, maar dat werd hun man natuurlijk ook niet. Wel waren echtgenotes gewoon werkzaam in het bedrijf gedurende een deel van hun tijd. Dat laatste moet gegolden hebben voor de ruime meerderheid van de gehuwde vrouwen op het negentiende-eeuwse Groningse platteland, hoewel ze in bronnen zoals de Burgerlijke Stand meestal als beroeploos worden vermeld.

Gezin en huwelijk

6. Vroeger kwam buitenechtelijke seks nauwelijks voor

De gedachte is wellicht dat kleinschalige dorpssamenlevingen vroeger strakke regels hadden voor het ontmoeten van potentiële huwelijkspartners.

Daarbij zou er tevens een groot taboe op buitenechtelijke seks rustten, niet alleen vanuit de kerk, maar ook omdat het risico van buitenechtelijke zwangerschap zo groot was zonder betrouwbare voorbehoedsmiddelen. In werkelijkheid weten we weinig over seks tussen gewone mensen, met één grote uitzondering: namelijk dat een vrijage een kind tot gevolg had.

Nu blijkt dat vanaf het einde van de achttiende eeuw in grote delen van Europa het aantal buiten het huwelijk geboren kinderen snel toenam en dat gold ook voor het Groningse platteland.¹⁸ Over de hele periode 1811-1909 varieerde het percentage buitenechtelijke kinderen van 1 ½ (Hoogkerk) tot 9% (Muntendam).¹⁹ In de meeste gemeenten was het boven de 3%, wat laat zien dat het voor vele vrijgezelle mannen en vrouwen niet ongebruikelijk was om met elkaar naar bed te gaan. Als alleen gekeken wordt naar de eerste helft van de negentiende eeuw lagen deze percentages nog hoger.²⁰ Onder invloed van het ‘burgerlijk beschavingsoffensief’ en als gevolg van een daling van de huwelijksleeftijd liep het aandeel buitenechtelijke kinderen daarna weer terug.

Wanneer seks buiten het huwelijk leidde tot zwangerschap, dan kon er natuurlijk altijd gehuwd worden. Vincent Sleebe laat zien dat bij zo’n 30% van de huwelijken in de periode 1770-1900 binnen zeven maanden een kind geboren werd, ten teken dat deze paren al voor het huwelijk met elkaar naar bed gingen.²¹ Vermoedelijk waren er ook vele ongehuwden waarbij dit geen zwangerschap tot gevolg had. De conclusie moet zijn dat ten minste de helft van de jongeren seks had voor het huwelijk.

7. Mensen trouwden vroeger erg jong

Rond 1970 trouwden mensen relatief erg jong in Nederland, zowel in vergelijking met eerder als in vergelijking met thans. Mannen huwden rond hun 25e en vrouwen rond hun 23e jaar.²² Misschien dat daarom velen denken dat het eerder de gewoonte was om nog jonger te trouwen. De huwelijksakten voor het Groningse platteland laten zien dat in de 19e eeuw de gemiddelde leeftijd bij het eerste huwelijk voor vrouwen fluctueerde rond het 26e jaar en bij mannen rond het 28e jaar.²³ Slechts in zeldzame gevallen was een meisje jonger dan 18 of een jongen jonger dan 20 op haar of zijn bruiloft. In de 18e eeuw waren de Groningse huwelijksleeftijden zelfs nog hoger.²⁴ Het Groningse platteland paste in dat opzicht overigens perfect in Hajnal’s *West-European Marriage Pattern*, dat West-Europa afzet tegen andere samenlevingen waarin de huwelijksleeftijden veel lager liggen.²⁵

8. *Ouders speelden vroeger een zeer belangrijke rol in de partnerkeus*

Het zojuist genoemde late trouwen zorgde ervoor dat in meeste gevallen één of zelfs beide ouders niet meer in leven waren op het moment van het huwelijk. Cijfers uit een bestand met rooms-katholieke Groningse plattelandskinderen geboren tussen 1721 en 1810 laten zien dat in meer dan eenderde van de gevallen de bruid of bruidegom al volledig wees was.²⁶

Ook in de andere gevallen zal de directe invloed van de ouders tamelijk beperkt zijn geweest, alleen al vanwege de hoge leeftijd van de trouwlustigen. Daarbij zagen we eerder al de toch wel zeer grote omvang van seksuele betrekkingen voor het huwelijk, die ook niet erg wijzen op veel rechtstreekse invloed van ouders op de partnerkeus. Dat wil trouwens niet zeggen dat er geen indirecte invloed was. Jongeren hadden namelijk wel degelijk een grote neiging om binnen hun eigen sociale groep te trouwen.

9. *Gezinnen waren vroeger meestal erg groot*

Dit is een idee dat met name voor Nederland teruggrijpt op de situatie van een halve eeuw geleden. Geboortebeperking werd in Nederland minder toegepast dan elders in Europa, zodat er in de twintigste eeuw lang relatief veel kinderen per gezin werden geboren, vooral in katholieke en orthodox protestantse kringen.²⁷ Daarbij is de kans dat iemand zelf uit een kinderrijker gezin stamt relatief veel groter dan de kans dat diegene komt uit een gezin met één kind.

Als er veel meer dan twee overlevende kinderen gemiddeld per echtpaar zijn, dan groeit een bevolking trouwens extreem snel. Vanaf het einde van de achttiende eeuw nam de bevolking van het Groningse platteland met zo'n één procent per jaar toe. Per huwelijk werden er circa vier tot vijf kinderen geboren. Dat lijkt veel, maar tot aan de laatste decennia van de negentiende eeuw was de kindersterfte nog erg hoog, zodat gemiddeld misschien tweeënhalf tot drie kinderen de huwbare leeftijd bereikten.²⁸ Hele grote gezinnen met meer dan tien overlevende kinderen waren zeldzaam in de negentiende eeuw, mede vanwege de hoge huwelijksleeftijd en kindersterfte.

10. *Het kerngezin vormde vroeger de hoeksteen van de samenleving*

Als we onder kerngezin vader, moeder en hun eigen kinderen verstaan, dan is dat opnieuw een beeld dat beter past bij de jaren zestig van de twintigste eeuw en de decennia ervoor, dan bij de achttiende en negentiende eeuw. Echtscheiding kwam nog weinig voor en ouders stierven door de gestegen levensverwachting zelden in de periode dat hun kinderen nog jong waren.

Gevolg was dat papa, mama en kroost lange tijd bij elkaar woonden, waarbij de kinderen het huis vaak pas verlieten om te gaan trouwen.

Op het Groningse platteland in de achttiende en negentiende eeuw was echtscheiding ook zeldzaam, maar er waren toch veel gebroken gezinnen, vooral door de hoge sterfte onder volwassenen in de kracht van hun leven. Consequentie was dat er veel weduwen en weduwnaars waren, die tweede en derde huwelijken sloten, waardoor ingewikkelde gezinsverbanden ontstonden. Ook buitenechtelijke kinderen konden de huishoudsamenstelling verder compliceren.²⁹ Daarbij konden slechts de iets meer welgestelden – de boeren en de rijkere middenstanders – het zich veroorloven om hun wat oudere kinderen thuis te houden. De kinderen van arbeiders en andere armere groepen verlieten zoals vermeld vanaf ongeveer het dertiende jaar het ouderlijke huis als dienstboden en knechten, om daar vaak nimmer meer terug te keren.

Sociale kansen, agency en levenskansen

11. Mensen waren vroeger erg honkvast en verhuisden zelden

Dat lijkt logisch: de transportverbindingen en vervoersmogelijkheden waren vroeger nogal beperkt, zodat verhuizen moeilijk was. Merkwaardig genoeg lijkt dit in elk geval vanaf de zeventiende eeuw niet echt een belemmering gevormd te hebben. Vooral Groningse vrijgezellen waren erg mobiel, alleen al omdat velen als inwonend personeelslid van de ene werkgever naar de andere trokken. Soms was de stad Groningen en zelfs Amsterdam het uiteindelijke doel, maar meestal waren het verhuizingen over korte afstand naar enkele dorpen verderop.³⁰ In elk geval blijkt uit een steekproef van personen die geboren zijn in de Groningse kleigebieden rond 1830, 1850 en 1870 en die tenminste twaalf jaar oud werden, dat ruim zestig procent minstens één keer in het leven verhuisd is naar een andere gemeente.³¹ Al te grote gehechtheid van eenieder aan het eigen dorp zou in Groningen trouwens ook geen goed idee zijn, daar veel dorpen te klein waren, met vaak minder dan vijfhonderd inwoners, waardoor er weinig potentiële huwelijkspartners woonden.

12. De oudste zoon was de natuurlijke opvolger op boerderij en bedrijf

De oudste zoon wordt vaak gezien als de stamhouder, wat deze bij Europese monarchieën – die zo'n grote rol in onze geschiedenisboeken spelen – daadwerkelijk was. Dit hoeft alleen niet te betekenen dat dit ook altijd voor

alle andere sociale klassen gold. Voor boerderijen in de Groningse Marne in de zeventiende tot twintigste eeuw is precies nagegaan aan wie boerderijen werden overgedragen. Het blijkt dat maar ongeveer de helft in familiehanden bleef, terwijl de rest naar vreemden ging.³² Zelfs was het in bijna tweederde van de gevallen zo dat indien er een kind opvolgde, het niet de oudste zoon, maar één jongere zoon was, of anders een dochter.³³ Feitelijk hadden jongere zoons vrijwel dezelfde kans om op te volgen in Groningen, maar dochters wel iets minder.

Over de andere beroepsgroepen zijn we minder goed geïnformeerd, maar uit een onderzoek van alle gezinnen rond 1800 blijkt opnieuw dat dochters toch nog in eenderde van de gevallen het ouderlijk huis overnamen.³⁴ Eigenlijk zijn deze uitkomsten niet verrassend, daar erfenissen op het Groningse platteland zeker vanaf de zeventiende eeuw vrijwel steeds gelijk tussen alle kinderen (zoons en dochters) verdeeld werden.

13. Sociale mobiliteit kwam vroeger maar weinig voor

Hardnekkig is het idee dat vroeger de kansen om zelf wat van je leven te maken klein waren. Een halve eeuw geleden stelde I.J. Brugmans dat Nederland gekenmerkt werd door een tamelijk rigide standenmaatschappij.³⁵ Maar ook recent nog is de 'moderniseringsthese' populair, die stelt dat een sterk gestegen sociale mobiliteit (opwaarts en neerwaarts) een belangrijk kenmerk van de modernisering en industrialisatie vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw is.³⁶

Diverse onderzoeken laten echter zien dat in elk geval in de Groningse kleigebieden de sociale mobiliteit al rond 1800 buitengewoon hoog was. Uitgaande van een indeling in de maatschappij in vijf sociale klassen, bleek ongeveer de helft van de kinderen uiteindelijk in een andere sociale groep op te duiken dan de ouders.³⁷ De conclusie kan dan ook niet anders zijn dan dat het Groningse platteland een uiterst dynamische samenleving was.

14. Vroeger bestond er nog geen sociaal vangnet voor armen

De huidige regelingen op het gebied van sociale zorg stammen vooral uit de twintigste eeuw. Vanaf het begin van de twintigste eeuw en in sommige Europese landen al eerder wordt er onder regie van de overheid een uitgebreid sociaal zekerheidssysteem opgebouwd. Dit systeem had in Nederland echter een voorganger in een fijnmazig armenzorgsysteem. Op het Groningse platteland beschikte al vanaf de zeventiende eeuw ieder kerspel over een eigen diaconie. Deze kerkelijk georganiseerde instellingen namen

Paping

de verantwoordelijkheid voor de zorg van de lokale armen op zich.³⁸ Niet alleen de Gereformeerde, later genaamd Nederlands-Hervormde, kerk had zijn eigen diaconie, dat gold ook voor de katholieken, doopsgezinden en Israëlieten. Iedere arme kon in noodgevallen een beroep doen op de diakenen. Wekelijks ontvingen deze bedeedden brood, wat geld en in de winter turf. En al was er weleens onenigheid over welke diaconie welke arme moest ondersteunen, bedeling werd eigenlijk altijd gegeven als dat nodig was. Op deze manier was er dus in feite toch een uitgebreid sociaal vangnet, waar 5 tot 10% van de bevolking een beroep op moest doen.

15. Veel arme mensen gingen vroeger van de honger dood

Het staat buiten kijf dat mensen niet erg goed gevoed waren in de achttiende en een groot deel van de negentiende eeuw. Dat blijkt onder meer uit de geringe lengte van Nederlandse lotelingen. Rond hun negentiende jaar waren deze mannen gemiddeld zo'n 1,65 meter.³⁹ Maar toch lijkt het erop dat armen zelden van de honger stierven. Een vergelijking tussen de sterftetekansen van de veel armere arbeiders en de welgestelde boeren in Noordwest-Groningen in de negentiende eeuw laat maar kleine verschillen zien, zowel bij ouderen als kinderen.⁴⁰

Analyse van de sterftcijfers voor alle Nederlandse provincies voor de hongersjaren 1846-1847 (gevolg van de mislukte aardappeloogst en roggeoogst) laat eigenlijk nauwelijks enige oversterfte zien.⁴¹ De geringe verhoging van de sterfte lijkt eerder te wijten aan een licht toegenomen kwetsbaarheid voor ziektes door ondervoeding, dan aan werkelijke hongerdood. Kennelijk zorgde het armenzorgsysteem ervoor dat mensen in de problemen tenminste het minimale kregen. Dit was overigens een enorm verschil met Ierland, waar de mislukking van de aardappeloogst in deze jaren leidde tot de sterfte van één miljoen mensen.⁴²

Besluit

Wellicht is het achttiende en negentiende-eeuwse Groningse platteland een onhandige casus om mythes over het leven van mensen vroeger te ontkrachten. Daar het behoorde tot de Nederlandse kustgebieden – zeker vanaf de zestiende eeuw één der rijkste delen der wereld – was het weinig representatief. Het is dan ook een gebied met relatief moderne trekken. Sommige besproken stellingen waren dan ook slechts voor dit gebied 'onwaar', anderen lijken ook niet op te gaan voor veel grotere delen van

Europa.

Toch is de uitkomst van de voorgaande bespreking tamelijk ontluisterend, te meer omdat het Groningse platteland model kan staan voor het hele Nederlandse kustgebied. Hoe logisch het de meeste mensen ook in de oren klinkt, bruiden van 27 jaar waren niet oud, de oudste zoon was niet de automatische opvolger, migratie en sociale stijging waren niet uitzonderlijk en kinderen onder de twaalf gingen vroeger meestal gewoon naar school. De hardnekkigheid van dergelijke ideeën stelt historici voor een dilemma. Moeten zij vooral aansprekende verhalen vertellen die juist goed aansluiten bij de beleving van mensen? Of is het veeleer hun taak om bestaande vastgeroeste beelden ter discussie te stellen, en mythes en *alternative facts* te ontcrachten?

Noten

1. <http://www.woorden.org/woord/mythe>.
2. M. de Coster, *Groot scheldwoordenboek: van apenkont tot zweefteef* (Antwerpen: Standaard Uitgeverij, 2007).
3. M. Philippa e.a., *Etymologisch woordenboek van het Nederlands* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2003-2009).
4. R. Paping, *Voor een handvol stuivers. Werken, verdienen en besteden: de levensstandaard van boeren, arbeiders en middenstanders op de Groninger klei, 1770-1860. Historia Agriculturae*, vol. 27 (Groningen: NAHL, 1995), 66.
5. J. Bieleman, *Boeren op het Drentse zand 1600-1900. Een nieuwe visie op de 'oude landbouw'*. A.A.G. Bijdragen, vol. 29 (Wageningen: Afdeling Agrarische Geschiedenis, 1987), o.a. 144-145.
6. Bijvoorbeeld Westfalen: J. Schlumbohm, *Lebensläufe, Familien Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650-1860. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte*, vol. 110 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1994), 54-55.
7. 'Voorjaar op 't Hogeland, ca.1780.' Beeldbank Groningen, toegangsnummer 1536, cat.nr. 7517.
8. J. Bottema, *Naar school in de Ommelanden. Scholen, schoolmeesters en hun onderwijs in de Groninger Ommelanden ca. 1500-1795* (Bedum: Forsten/Profiel, 1999).
9. O.W.A. Boonstra, *De waardij van eene vroege opleiding*. A.A.G. Bijdragen, vol. 34 (Wageningen: Afdeling Agrarische Geschiedenis, 1993), 29-32.
10. Zie o.a. B.S. Hempenius, *De weeskamer van de stad Groningen 1613-1811* (Groningen: Wolters Noordhoff/Egbert Forsten, 1991).
11. R. Paping, "Death and descendants: Property and care after passing away in different rural social classes in the North of the Netherlands in the eighteenth and early

- nineteenth century” (paper presented at the workshop ‘When the household fails’, Paris, January 20, 2017).
12. R. Paping, “Dutch live-in farm servants in the long 19th century: the decline of the life-cycle service system for the rural lower class,” in *Servants in Rural Europe*, ed. J. Whittle (Woodbridge: Boydell & Brewer forthcoming, 2017).
 13. R. Paping, “Measuring the age-dependent economic costs and benefits of children and juveniles: Annual auctions of pauper orphans” (paper presented at the ESSHC, Vienna, April 23-26, 2014).
 14. R. Paping, “Family strategies, wage labour and the family life cycle in the Groningen country side, c. 1850-1910,” in *Where the twain meet again. New results of the Dutch-Russian project on regional development 1750-1917. Historia Agriculturae, vol. 34.*, eds. P. Kooij and R. Paping (Groningen/Wageningen: NAHI, 2004), 285-286.
 15. Scans daarvan staan nu allemaal op internet: <http://www.archieven.nl/index.php/nl/zoeken?mivast=0&mizig=210&miadt=5&miaet=1&micode=1099&minr=3397095&miview=inv2&milang=nl>
 16. H.A. Pott-Buter, *Facts and Fairy Tales about Female Labor, Family, and Fertility: A seven country comparison 1850-1990* (Amsterdam: University Press Amsterdam, 1993).
 17. E. van Nederveen Meerkerk and R. Paping, “Beyond the census. Reconstructing Dutch women’s labour market participation in agriculture in the Netherlands, ca. 1830–1910,” *History of the Family. An International Quarterly* 19 (2014): 447-468.
 18. E. Shorter, *The making of the modern family* (New York: Basic Books, 1975); J. Kok, *Langs verboden wegen: De achtergronden van buitenechtelijke geboorten in Noord-Holland 1812-1914. Hollandse Studiën*, vol. 27 (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 1991).
 19. Cijfers afkomstig van Rosa van Dusseldorp, berekend voor haar Bachelorscriptie met behulp van de geboorteakten in de Burgerlijke Stand.
 20. R. Paping en G. Schansker, “De reproductie van de rurale arbeidersklasse in achttiende- en negentiende-eeuws Groningen: vruchtbaarheid, nuptialiteit en overlevingskansen,” in *Kwetsbare groepen in/en historische demografie. Jaarboek Historische Demografie 2014.*, eds. I. Devos, K. Matthijs en B. van de Putte (Leuven: Acco, 2014), 87.
 21. V.C. Sleebe, *In termen van fatsoen. Sociale controle in het Groningse kleigebied. Groninger historische reeks*, vol. 11 (Assen: Van Gorcum, 1994), 404-406.
 22. F. van Poppel, *Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische studie van de 19e en vroeg-20e eeuw. A.A.G. Bijdragen*, vol. 33 (Wageningen: Afdeling Agrarische Geschiedenis, 1992), 25.
 23. E. Karel and R. Paping, “Between tradition and modernisation: a regional comparison of demographic and social behaviour and experiences of different occupational groups in the North of the Netherlands, 1811-1930” (paper presented at the 2nd ESHD conference, Leuven, September 21-24, 2016).
 24. Paping en Schansker, “De reproductie”, 76-81.
 25. J. Hajnal, “European marriage in perspective,” in *Population in History. Essays in Historical Demography*, eds. D.V. Glass and D.E.C. Eversley (Chicago: Aldine

- Publishing Company, 1965), 101-143.
26. Paping, "Death and descendants".
 27. Th. Engelen, *Van 2 tot 16 miljoen mensen: demografie van Nederland, 1800-nu* (Amsterdam: Boom, 2009), 80.
 28. Karel and Paping, "Between tradition".
 29. M. Meints, "Op 's levens tweesprong: De strategieën na verweduwing van weduwen en weduwnaars uit Adorp, 1850-1900" (Masterscriptie Geschiedenis, Rijksuniversiteit Groningen, 2015).
 30. S. Hart, *Geschrift en Getal* (Dordrecht: Historische Vereniging Holland, 1976), 145-154; M. Schroor, *Rurale metropool. Bevolking, migratie en financiën van de stad Groningen ten tijde van de Republiek (1595-1795). Historia Agriculturae*, vol. 46 (Groningen/Wageningen: NAHI, 2014), 87-156.; P. Kooij, *Groningen 1870-1914. Sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum* (Groningen: dissertatie, 1986), 101-173.
 31. J. Pawlowski and R. Paping, "Success or failure in the city?: Nineteenth century rural-urban migration from the Groningen clay soil region" (paper presented at the 8th Day of the Historical Demography, Groningen, December 11, 2015).
 32. R. Paping, "The transfer of farms in north Groningen (the Netherlands), 1591-1991. From sale towards family succession?" in *Inheritance Practices, Marriage Strategies and Household Formation in European Rural Societies. Rural History in Europe*, vol. 7., eds. A.L. Head-König and P. Poszgai (Turnhout: Brepols, 2012), 311-337.
 33. R. Paping and E. Karel, "The rural succession myth. Occupational careers and household formation of peasants' and farmers' offspring around 1800," *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis / The Low Countries Journal of Social and Economic History* 8, no. 4 (2011): 63.
 34. R. Paping, "Gender and the intergenerational transfer of property and social position in the 18th and early 19th century northern Dutch countryside," in *The Transmission of Well-Being. Gendered Marriage Strategies and Inheritance Systems in Europe (17th-20th Centuries)*, eds. M. Durães, A. Fauve-Chamoux, L. Ferrer and J. Kok (Bern: Peter Lang, 2009), 305.
 35. I.J. Brugmans, "Standen en klassen in Nederland gedurende de negentiende eeuw," *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 74 (1960): 30-52.
 36. Zie o.a. A. Knigge, *Sources of Sibling Similarity. Status Attainment in the Netherlands during Modernization. ICS Dissertation series*, vol. 231 (Utrecht, 2015).
 37. R. Paping en M. Meints, "Sociale mobiliteit, aantal broers en zusters en erfdeel op het Groningse platteland, 1750-1850," in *Familie en levenskansen in het verleden. Jaarboek Historische Demografie 2015.*, eds. P. Puschmann, R. Paping en K. Matthijs (Leuven: Acco, 2016), 83-109.
 38. R. Paping, "Rural poor relief in the coastal Netherlands: from a 'collective insurance' to a 'supplement-system' (Groningen 1770-1860)" (paper presented at the 2nd Rural History Conference, Bern, August 19-22, 2013).
 39. V. Tassenaar, *Het verloren Arcadia. De biologische levensstandaard in Drenthe, 1815-1860* (Capelle a/d IJssel: Labyrint Publication, 2000), 54-67.
 40. Paping en Schansker, "De reproductie," 88-91.

41. R. Paping and V. Tassenaar, "The consequences of the potato disease in the Netherlands 1845-1860: a regional approach," in *When the Potato Failed. Causes and Effects of the Last European Subsistence Crisis, 1845-1850. Corn Publication Series*, vol 9., eds. C. Ó Gráda, R. Paping and E. Vanhaute (Turnhout: Brepols, 2007), 174-178.
42. C. Ó Gráda, "Ireland's Great Famine: An Overview," in *When the Potato Failed. Causes and Effects of the Last European Subsistence Crisis, 1845-1850. Corn Publication Series*, vol 9., eds. C. Ó Gráda, R. Paping and E. Vanhaute (Turnhout: Brepols 2007), 50-51.